

Van de redactie

Beste lezer,

Duurzaam, verduurzamen of woorden van gelijke strekking zijn erg in als het gaat om monumenten. En juist kerken zijn de meest duurzame monumenten die we kennen. Meestal minstens tientallen jaren en vaak zelfs al eeuwen staan zij in het centrum van dorpen en steden. Natuurlijk is inmiddels uit bouwhistorisch onderzoek gebleken dat in het centrum van oude steden als Utrecht, Maastricht, Deventer, Zutphen ook huizen staan die soms al eeuwen oud zijn. Maar die zijn veel minder zichtbaar. In de loop der eeuwen is er vanzelfsprekend het een en ander ver-

bouwd aan die kerken, maar de kern van bouwelementen is meestal nage-noeg onveranderd gebleven. Vanwege de centrale plek, het opvallende uiterlijk en de maatschappelijke en religieuze functie voelen velen het als een morele plicht om zich in te zetten voor het behoud van deze gebouwen. Daarom is Stichting Gelderse Kerken al bijna 50 jaar bezig met de duurzame toekomst van deze gebouwen, niet alleen qua energiehuishouding, maar ook qua gebruik.

Ben Verheij

Inhoud

3 Rariteiten
Het raadsel van de
scheidingsmuren	10 Hoofdartikel
Kerken in Apeldoorn (III)
4 Nieuws Gelderse Kerken
Berichten van het
bestuur	17 Actuele publicaties:
Zuilen zonder last
6 Najaarsexcursie	18 Mijn kerk
8 Interview
Mentor van kerkorgel	19 Kerkklokken
	23 Agenda
	24 Werk aan de kerk

Colofon

Venster is het kwartaalblad van Gelderse Kerken en wordt toegestuurd aan donateurs, leden van Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland, colleges van burgemeester en wethouders van Gelderse gemeenten, externe relaties, openbare bibliotheken, notarissen, gezondheidscentra, wijkcentra en dorpshuizen in Gelderland.

Gelderse Kerken
Postbus 7005, 6801 HA Arnhem
Telefoon (026) 355 25 55
(ma. t/m vr. 9.00 - 17.00 uur)
info@geldersekerken.nl
www.geldersekerken.nl

Redactie:
Ben Verheij, hoofdredacteur;
Ceciel Bremer, eindredacteur;
drs. Jeroen Krijnen en dr. Herman
Wesselink, wetenschappelijk redacteurs
Redactieadres: venster@geldersekerken.nl
Vaste medewerker: dr. Ineke Pey

Fotografen:
Carel van Gestel, Ton Rothengatter, ten-
zij anders vermeld. Zo veel mogelijk is
geprobeerd de eventuele rechthebbenden van overige gebruikte afbeeldingen
te achterhalen. Zij die in dit verband niet
konden worden achterhaald of benaderd,
kunnen zich wenden tot de redactie.

Grafisch ontwerp:
Henk-Jan Panneman, Arnhem
Druk: Drukkerij Hendrix, Peer (B)
issn 1571 - 5957

Venster wordt gedrukt op FSC-
gecertificeerd papier en verpakt in
composteerbare folie.

Oplage: 2.400 exemplaren.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze
uitgave mag worden veelevoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand en/of openbaar
gemaakt in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door foto-
kopieën, opnamen of op enige andere
manier zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de redactie.
© Gelderse Kerken, 2022

Afbeelding voorzijde: Het koor en de
sacristie van de Mariakerk in Apeldoorn
vanaf de Stationsstraat. Foto: Ton
Rothengatter, 2022. Zie pag. 10.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Professionele Organisatie voor
Monumentenbehoud

Algemeen Nut
Beoogende Instelling
ANBI Culturele ANBI-status

**GELDERSE
KERKEN**

Het raadsel van de scheidingsmuur

De kerk van Aerdt, tot de Reformatie gewijd aan de heilige Helena, is even indrukwekkend qua bouwgeschiedenis als qua silhouet. De geschiedenis van het huidige kerkgebouw gaat terug tot circa 1300. De onderste geleding van de toren stamt uit die tijd.

Na de vergroting van het koor omstreeks 1500 is in 1536 het oude schip vervangen door het huidige tweebeukige schip. Dat bleef desondanks iets lager dan het koor. In 1876 is de toren verhoogd en in 1934 is de kerk gerestaureerd door architect Gerrit Feenstra (1890-1985), die de middeleeuwse elementen zoveel mogelijk terugbracht.

Wie het kerkgebouw betreedt via de toreningang loopt echter niet de kerkzaal binnen, maar een ontmoetingsruimte in het schip; de eigenlijke kerkruimte bevindt zich in het hogere koor achter een ingebouwde scheidingsmuur. Een vreemd gezicht, maar gezien de herinrichting van het kerkgebouw voor de protestantse eredienst was de inbouw van een dergelijke scheidingsmuur niet ongebruikelijk. Ook in de laatgotische kerken van onder andere Breukelen, Loenen aan de Vecht, Montfoort en Waspik vinden we dergelijke tussenwanden, die het oude koor - overbodig geworden voor de protestantse eredienst - van het schip afscheidden. In de genoemde kerken fungeert sindsdien het schip juist als kerkruimte. Dat het schip in Aerdt naderhand een 'profane' functie heeft gekregen, is dus bijzonder te noemen.

Ook is onduidelijk wanneer de scheidingsmuur in Aerdt precies is ontstaan en waarom de muur niet tussen het schip en koor zit, maar een travee naar achteren in het schip is geplaatst. De verklaring dat het drie traveeën tellende koor destijds te klein was voor het aan-

tal kerkgangers klinkt plausibel, maar kan vooralsnog niet worden bevestigd. Door middel van de raadselachtige

muur is de kerk in Aerdt wel een vroeg voorbeeld van multifunctioneel gebruik geworden.

Het interieur van de ontmoetingsruimte in het schip van de kerk in Aerdt met zicht op de scheidingsmuur. Foto's: Ton Rothengatter, 2022

Nieuws van Gelderse Kerken

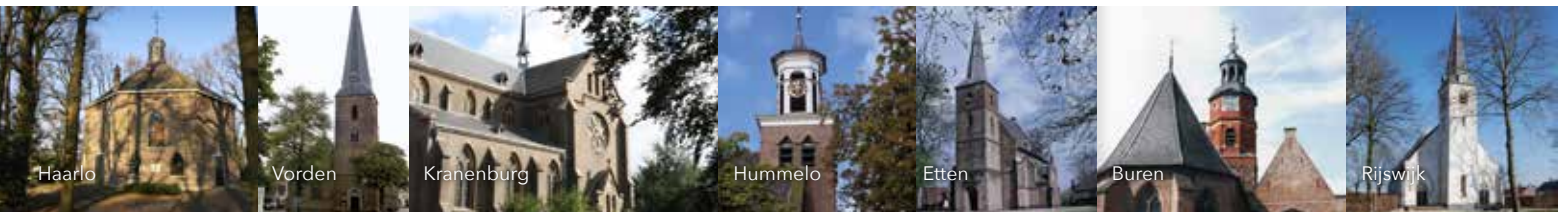
Afscheid Nico Peek

In de derde uitgave van Venster in 2011 werd er gemeld dat voor het eerst in de geschiedenis van onze stichting een betaalde medewerker is gecontracteerd die het bestuur assisteert bij de voorbereiding en uitvoering van het beleid: Nico Peek is vanaf 1 juni 2011 als algemeen secretaris voor de stichting gaan werken. Het bestuur ging er toen vanuit dat Nico ongeveer vijf jaar voor Stichting Gelderse Kerken zou blijven werken. Nu is hij per 1 juli 2022 gestopt, niet na 5 jaar maar na 11 jaar! In deze jaren heeft Nico ontzettend veel werk verzet. Hij heeft het bestuur ondersteund bij verschillende activiteiten en was aanspreekpunt voor de plaatselijke commissies. Met vragen konden ze bij hem terecht en hij zorgde ervoor dat er antwoord kwam. Ook ondersteunde

hij het bestuur bij de overname van monumenten. De overnamestukken werden gearchiveerd en samen met het kerkgenootschap verzorgde Nico de bijeenkomst van de overdracht van het monument. Daarnaast nam Nico de organisatie voor zijn rekening van de publiekslezingen, de PC-dagen en de businessbijeenkomsten. Ook overlegde Nico met de provincie over de aanvragen van subsidie, het transitietraject en het indienen van begrotingen en jaarstukken. Verder heeft Nico bij de POM-aanvraag ondersteund en bedacht hij activiteiten in het kader van het 45-jarig bestaan van de stichting. Nico, de hierboven genoemde activiteiten zijn nog maar een klein gedeelte van alles wat je in de loop der jaren hebt gedaan. Dank voor je tomeloze inzet en grote betrokkenheid.

Nico Peek. Foto: eigen collectie

Businesspartners Gelderse Kerken

- Acel, Doetinchem
- B.F. van Tienen Aannemersbedrijf, Nijmegen
- Boerman Kreek Architecten, Steenderen
- Bouwbedrijf Hoffman, Zutphen
- Conserduc-Renofors, Sliedrecht
- Dijkman Bouw, Warnsveld
- Donatus Verzekeringen, Rosmalen
- Van Hoogevest Architecten, Amersfoort
- Koninklijke Woudenberg, Ameide
- Lakerveld ingenieurs- en architectuurbureau, Noordeloos
- Leidekkersbedrijf D. Koenders, Neede
- Van Lierop, Boxtel
- Orgelmakerij Reil, Heerde
- Rijkaart Elektrotechniek, Arnhem
- Smederij Oldenhove, Vorden
- Takkenkamp Gevelonderhoud, Zelhem
- Timmer- en Aannemersbedrijf De Vries, Hummelo
- Tjepkema Medical Products, Lochem
- Van Dinther Bouwbedrijf, Schaijk
- Van Wely Loodgieters en Leidekkersbedrijf, Groessen
- Schildersbedrijf Hagen, Arnhem
- Oostveen meesterschilders, Velp
- Hampshire Hotel 's-Gravenhof, Zutphen

Ook businesspartner worden?

Bedrijven en organisaties kunnen businesspartner worden van Gelderse Kerken. Als tegenprestatie ontvangen ze informatie over onze activiteiten, kunnen ze onze kerkgebouwen huren en deelnemen aan onze jaarlijkse netwerkbijeenkomst. Ook interesse om businesspartner te worden voor een jaarlijkse bijdrage van € 200? Neem dan contact op met onze penningmeester Leo Uijl via info@geldersekerken.nl onder vermelding van 'businesspartner'.

Oud-bestuurslid Wim Wensink overleden

In maart is ons oud-bestuurslid Wim Wensink overleden. In oktober 2017 heeft Wim afscheid genomen met een tour langs onze monumentale kerkgebouwen. Wim was zoals hij altijd verwoordde: bestuurslid èn adviseur van het bestuur. Hij heeft zich 25 jaar ingezet voor het beheer en onderhoud. Wim kende de gebouwen en heeft het aantal in eigendom van Stichting Gelderse Kerken zien groeien. Elke bestuursvergadering informeerde Wim het bestuur over de onderhoudsactiviteiten die moesten gebeuren. Ook heeft hij de restauratie van de Antonius van Paduakerk in Kranenburg op een professionele wijze begeleid. De gebouwen gingen Wim aan het hart. Deze passie wordt voortgezet.

Een van de aquarellen van Ap Dekkers. Foto: Henni van Beek

Tentoonstelling Ap Dekkers

In 2021 heeft Stichting Gelderse Kerken een schenking in ontvangst genomen van de Frans & Kapma Foundation met werken van de in 2007 overleden aquarellist Ap Dekkers. De schenking bevat ruim 600 werken met verschillende thema's zoals landschappen, stillevens en portretten. Gelderse Kerken geeft met de tentoonstelling bekendheid aan één van de grondleggers van de amateurkunst door het presenteren van de kerncollectie van Ap Dekkers in de Gelderse Kerken in de vorm van een reizende tentoonstelling. De tentoonstelling exposeert een selectie van de kerncollectie. De tentoonstelling is in september 2022 voor het eerst te zien in de Remigiuserk in Steenderen. In 2023 reist de tentoonstelling langs diverse kerken.

Van de penningmeester

Onlangs hebben we de accountantsverklaring ten behoeve van de jaarrekening 2021 ontvangen. Een jaarrekening die grotendeels in het teken van het transitietraject staat en deels ook nog onder invloed van de coronacrisis. Maar wat ik bovenal zeer vermeldenswaardig vind, is het aantal vrijwilligers dat zich ook in 2021 op allerlei manieren heeft ingezet voor behoud en leefbaarheid van onze Gelderse monumenten. In totaal hebben 583 vrijwilligers het afgelopen jaar 492 activiteiten georganiseerd! En ondanks corona trokken zij daarmee 68.758 bezoekers aan. Complimenten voor de grote inzet van deze vrijwilligers.

Twaalf van de vijftien Plaatselijke Commissies hebben positief gedraaid en vijf ervan hebben kans gezien samen 18.000 euro af te dragen. Dank daarvoor. Ik spreek de hoop uit dat dit jaar een 'normaal' exploitatiejaar wordt zodat misschien wel alle PC's een duit in het zakje kunnen doen. Hoewel we ruim € 137.000 uit de algemene reserve moesten halen om de exploitatie dekkend te krijgen, is het eigen vermogen in stand gebleven dankzij de hogere waardering van de beleggingsportefeuille per ultimo van het jaar. Daarbij zij nog opgemerkt dat we de voorziening onderhoud gebouwen op niveau houden. De hoogte van deze voorziening wordt gebaseerd op een

onderhoudsbegroting voor een periode van tien jaar. Zowel de baten als de lasten zijn hoger dan het voorgaande jaar, hetgeen bijna volledig is toe te schrijven aan de eerder genoemde transitieactiviteiten. Activiteiten die bedoeld zijn om de organisatie te versterken en de exploitatieresultaten van de monumenten op termijn te verbeteren. Daarnaast is een eerste aanzet gemaakt om het bestand donateurs en businesspartners te vergroten. Dat kunnen we echter niet alleen. Helpt u mee? De jaarrekening staat op onze website.

Een wandeling door religieus Culemborg

Met de najaarsexcursie van 24 september bezoeken we de stad Culemborg. De rijke (religieuze) geschiedenis van de stad is al met een beperkte stadswandeling te ervaren. We blijven binnen de oude stadsgrenzen. Een vijftal kerkgebouwen zal ook van binnen worden bekeken. In onze uitnodigingsbrief voor de excursie treft u het exacte programma aan. We geven u hierbij alvast een indruk van de geschiedenis van het religieus erfgoed in Culemborg.

Culemborg is eind dertiende eeuw ontstaan op zandruggen bij de samenvloeiing van het riviertje de Meer met de Lek. In 1318 krijgt de plaats stadsrechten en wordt dan ommuurd. Vanuit de stadskern (de Binnenstad) wordt de bebouwing zowel in noordelijke als zuidelijke richting (de Nieuwstad) uitgebreid en na het eerste kwart van de vijftiende eeuw is de stad geheel ommuurd. De Meer wordt in het grachtenstelsel opgenomen. De eerste kerkgebouwen hebben gelegen in de ontginningen buiten de hoger gelegen stadskern. Er zijn nauwelijks sporen van achtergebleven.

Straatnamen herinneren nu nog aan de veertiende-eeuwse St. Janskerk van de Nieuwstad. Toen Culemborg in 1579 overging naar de Reformatie kwam deze kerk in onbruik. De Barbarakerk in de Binnenstad was groot genoeg. De Janskerk is uiteindelijk in 1826 afgebroken. Een tastbare herinnering is de Elisabethklok uit 1555 die sinds 1885 in de rooms-katholieke Sint Barbarakerk hangt.

In 1421 is de Grote of St.-Barbarakerk tot kapittelkerk verheven, waarna het middenschip, het transept en het koor tot stand zijn gekomen. Delen van het vroeg veertiende-eeuwse transept zijn daarbij behouden. De zijbeuken zijn uit de tweede helft van de vijftiende en

de verlenging van transepten is uit de zestiende eeuw, evenals de sacristie. De onderkant van de toren is uit de veertiende, de bovenkant uit de vijftiende eeuw. In 1654 is de spits afgebrand en niet meer opgebouwd. Ook de klokken zijn toen gesmolten. Het nieuwe carillon is van de gebroeders Hemony. Het interieur heeft houten tongewelven uit 1725. Op het koor bevinden zich de grafsteen van Elisabeth van Buren († 1451) en de graftombe van Catharina Alida van der Dussen († 1745).

Het voormalige Sint Pietersgasthuis, het oudste huis van Culemborg, dateert van 1386. De kapel ervan werd in 1566 bestemd voor het houden van calvinistische kerkdiensten en was zo het oudste protestantse kerkgebouw in Nederland. In 1676 werd de kapel ingericht als lutherse kerk. Deze is in 1839 vervangen door nieuwbouw op dezelfde plek, vlak naast het gasthuis.

De in 1577 gebouwde kapel van het Elisabethweeshuis is sinds 1980 onderdeel van de openbare bibliotheek. Aan het in 1430 gestichte Jeruzalemklooster in de Nieuwstad herinneren nog slechts straatnamen en een stuk gerestaureerde muur. Het in 1425 gestichte klooster Mariëncroon is rond 1839 gesloopt en het terrein bij het klooster is herkenbaar als parkeerplaats Het Hof.

Na de Reformatie waren er in de Binnenstad en de Nieuwstad katholieke schuilkerken. De statie in de Nieuwstad met een kerk uit 1624 sloot zich in 1723 aan bij het Utrechtse (Jansenistische) schisma. Er is in 1836 een nieuwe kerk gebouwd. Een deel van het interieur komt uit de oude schuilkerk. De patronen van deze oud-katholieke kerk zijn de H.H. Barbara en Antonius. De rooms-katholieke statie in de Binnenstad is in de negentiende

Voormalige synagoge (1868).

eeuw uitgegroeid tot de zogenaamde Papenhoek met een nieuwe kerk in 1817 en een seminarie in 1818, dat in de loop van de negentiende eeuw uitgroeide tot het complex van het aartsbisschoppelijk seminarie. Na een brand in 1976 resteren alleen de kapel en een toegangspoort. De kerk is in 1885 afgebroken en vervangen door de grote door P.J. Van Genk ontworpen St. Barbarakerk pal naast de oude kerk van die naam. Opvallend zijn de terzijde geplaatste toren en de grote roosvensters in alle topgevels. Het schilderachtig gebruik van natuursteen is kenmerkend voor Van Genk. De kerk heeft gestuukte houten kruisribgewelven.

De christelijk-gereformeerde kerk dateert uit 1868 en is nu verbouwd tot appartementen. De eerste gereformeerde kerk is in 1896 gebouwd en inmiddels afgebroken. Alleen de grote pastorie en de eerste steen herinneren er nog aan.

De eerste sjoel, in een bestaand gebouw vlak bij de Janskerk werd in 1791 ingewijd, de neogotische opvolger, ontworpen door stadsarchitect Sillevius, in 1868. In 1949 is de synagoge verkocht aan de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (uit 1944) en nu in gebruik bij hun erfopvolger, de Nederlands Gereformeerde Kerk (uit 1979). Deze stelt sinds 2021 het gebouw beschikbaar voor maandelijkse diensten van de Progressief Joodse Gemeente Midden Nederland.

Literatuur

Beaufort, R.F.P. de, en Herma M. van den Berg, *De Betuwe*, 's-Gravenhage 1968

Jakobs, Y., *Sporen van religieus erfgoed in Culemborg*, Historisch halfjaarbericht 2010-41
Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, Culemborg 2010

Rosenberg, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972

Stenvert, Ronald et al., *Monumenten in Nederland. Gelderland, Zeist/Zwolle* 2000

Wikipedia/Reliwiki

Venster jrg 6 november 2008 blz 14, jrg 7 mei 2009 blz 6-7, jrg 8 februari 2010 blz 14

Ingang roomskatholieke St.-Barbara. Foto's: Jean Gardeniers, 2003

Orgelmentor Egbert Hoving

‘Een orgel heeft onderhoud nodig, net als een auto’

Egbert Hoving uit Aalten is als vrijwillig orgelmentor aangesloten bij de Vereniging Mentoren Klinkend Erfgoed (VMKE). De vereniging werd in 2016 opgericht door orgelliefhebbers en deskundigen om met het stijgend aantal kerksluitingen de orgels te behouden als monument. Gelderse Kerken heeft de orgelmentoren van VMKE gevraagd al haar orgels jaarlijks te beoordelen en te bespelen. Een gesprek over het bevlogen werk van de orgelmentor.

“Kijk, het principe van dit orgel bestaat al honderden jaren. Als je de elektrische windmachine aanzet, komt er lucht in de balg. Dan trek je de registers open en als je vervolgens de toetsen bespeelt, komt er geluid uit de verschillende soorten pijpen. De toonhoogte en de klankkleur worden bepaald door respectievelijk de lengte en de vorm van de pijp. Bij sommige registers wordt de toon gevormd door een tongetje in de pijp waarvan de lengte de toonhoogte bepaalt”, legt Egbert Hoving uit in de Heilige Antonius van Paduakerk in Kranenburg. Jaarlijks gaat hij met zes andere orgelmentoren alle

monumenten van Gelderse Kerken af om de orgels te bespelen en te beoordelen aan de hand van een checklist. “We kijken dan bijvoorbeeld naar de toestand van de balgenruimte, de windvoorziening, de gelijkmatigheid van de register- en toetsmechaniek en natuurlijk luisteren we naar het geluid dat het orgel produceert, maar ook naar vervuiling, lekkages enzovoort. Het is een kwestie van kijken, luisteren, voelen, ruiken en daar geven we advies over. Want van elke controle stellen we een rapport op dat we met eventuele aanbevelingen naar de eigenaar toesturen.”

Zelf repareren

Voor het behoud van een orgel is het belangrijk om het stofvrij te houden, het vochtgehalte te reguleren, het stookgedrag aan te passen door de kerk langzaam op te warmen én een orgel regelmatig te bespelen, weet Hoving. “Use it or lose it, zeggen we vaak. In de windbalgen, maar ook in de doorvoeringen in de windladen zit schapenleer verwerkt. Door het orgel weinig te bespelen, kan dit op den duur gaan barsten en scheuren met lekkages als gevolg. Maar ook het vele hout kan door droogte scheuren of er ontstaat schimmel met alle gevolgen van dien.

“De toonhoogte en de klankkleur worden bepaald door respectievelijk de lengte en de vorm van de pijp”, legt orgelmentor Egbert Hoving uit. Foto:

Ceciel Bremer

“Het herstel van het orgel in de kerk in Kranenburg heeft ons maanden werk gekost maar ik vind het een leuke bezigheid.” Foto: Bart Overbeek

Elke maand even op het orgel spelen, voorkomt dat. Zo houd je de mechaniek in beweging.” Dat klinkt eenvoudig maar in de praktijk blijkt dat dit met heel wat orgels van Gelderse Kerken niet gebeurt. Ook niet verwonderlijk omdat veel kerken onttrokken zijn aan de eredienst, waarbij het orgel ‘verweest’ raakt zoals orgelmentoren dat noemen. Zo staat de recente status van het orgel in Kranenburg Hoving nog vers in het geheugen. “Zes jaar geleden kwam ik hier voor het eerst. Het was een grote puinhoop; overal lag gruis en puin dat vanuit de toren op het orgel was gevallen. In de orgelkast bleken pijpen te zijn omgevallen of afgebroken. Merkwaaardig genoeg kwam er nog geluid uit het orgel, al was het niet om

aan te horen”, lacht de orgelmentor. Een orgeldeskundige heeft vervolgens een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd voor een herstel van de bespeelbaarheid. Orgelbouwer Maarten Oranje gaf een prijsindicatie om het monument weer bespeelbaar te maken door de meest noodzakelijke reparaties uit te voeren en Gelderse Kerken maakte, mede op verzoek van de plaatselijke commissie van de kerk, middelen vrij om de reparatie te bekostigen. Afgezien van het stofvrij maken, heeft Hoving samen met twee andere vrijwilligers die restauratieklus zelf geklaard. “Alle 25 pijpen van de pedalen hebben we eraf geschroefd, schoongemaakt en gerepareerd want de schroeven braken al af bij het ontmantelen. Op onze rug

zijn we onder het orgel gekropen om de verbindingen in het mechaniek weer te herstellen. Het heeft ons maanden werk gekost maar ik vind het een leuke bezigheid, want je ziet resultaat. En je hoort het vooral”, vertelt de bevlogen orgelliefhebber.

Bespelen promoten

Andere voorbeelden van orgels waarbij de orgelmentoren advies hebben gegeven om te restaureren, zijn er te over. Hoving somt ze moeiteloos op. “In de Dorpskerk in Leur hebben we houtworm geconstateerd en zijn er pijpen beschadigd. In de Sint Lambertuskerk in Kerk-Avezaath zakt de grootste frontpijp door zijn voeten. En in de Oude Victor in Batenburg was het hout van het orgel gescheurd door het te snel opwarmen van de kerk. Het is heel simpel: een orgel heeft onderhoud nodig, net als een auto. Anders ben je een jaar later nog veel meer geld kwijt”, trekt hij de vergelijking.

De Aaltenaar is een liefhebber pur sang. Hij speelt van jongs af aan orgel, is beheerder van de orgels van de PKN in zijn woonplaats en heeft nog steeds orgelles. “In De Kluntjespot in Haarlo staat een schitterend eeuwenoud monument. Dat is gewoon geweldig om daar een middagje op te spelen”, vertelt hij over zijn grote hobby. Naast het beoordelen van de orgels van Gelderse kerken is promotie van het bespelen ook een belangrijke taak van de mentoren. “Het orgel in Kranenburg is sinds afgelopen najaar weer in gebruik genomen en dat is gevierd met een orgelconcert. Orgels regelmatig bespelen, zouden we veel meer moeten doen. Zo blijven al die mooie monumenten behouden voor de toekomst.”

Meer weten over orgels en hun specifieke historie?

Kijk dan op www.orgbase.nl voor de betreffende jaartallen en orgelbouwers.

Een nieuwe katholieke kerk voor Apeldoorn

Huub Ummels

In 1813 breekt er een geheel nieuwe periode aan als ons land van de Franse overheersing wordt bevrijd en het Koninkrijk der Nederlanden als onafhankelijke natie wordt uitgeroepen.

De erfprins van Oranje landt vanuit Engeland in Scheveningen. Hij aanvaardt in 1815 de titel van Koning Willem I. In datzelfde jaar wordt Nederland op het congres van Wenen met het katholieke België en Luxemburg samengevoegd. De positie van de rooms-katholieken in ons land komt mede door dit feit in een stroomversnelling.

In 1840 doet koning Willem I op Paleis Het Loo afstand van de troon ten gunste van de kroonprins en huwt zelf enkele maanden later met de katholieke Belgische gravin Henriette d'Oultremont. Beiden verblijven nog af en toe op Het Loo. Dan doet zich een merkwaardig voorval plaats, zoals opgetekend in het archief van de Mariaparochie, waarbij de rooms-katholieke jagermeester van de koning Willem II Johan Bernard Hester en zijn echtgenote Johanna Heijenbroek, woonachtig op Het Loo een hoofdrol spelen. Op weg naar de rooms-katholieke kerk van Vaassen samen met hun kinderen vindt een ontmoeting in de paleistuin plaats met koningin Anna Paulowna, de echtgenote van koning Willem II. De koningin vraagt uit belangstelling aan haar jagermeester waar de tocht heengaat. Daarop moet Johan Hester haar het gemis aan een eigen rooms-katholieke kerk in Apeldoorn duidelijk hebben gemaakt.

Kortom, de koningin zegde toe een en ander met de koning te zullen bespreken. Spoedig daarop hechtte de koning zijn goedkeuring aan de bouw van een katholieke kerk in Apeldoorn. Ook de kerkelijke overheid verleende goedkeuring en in 1846 werd de Statie Apeldoorn, geen parochie, want ons land was immers nog missiegebied dat rechtstreeks vanuit Rome werd bestuurd, opgericht als een afscheiding van de Statie Vaassen.

Een echte Waterstaatskerk

Op 14 november 1846, een half jaar na oprichting van de Statie Apeldoorn, werd 's middags om 12.00 uur in het logement De Arend aan wat toen nog de Dorpsstraat in Apeldoorn was, de bouw van een zogenaamde Waterstaatskerk aanbesteed. Wordt het begrip *waterstaatskerk* vaak ten onrechte toegekend, in dit geval was er sprake van een echte Waterstaatskerk, ontworpen door de bouwkundige en opzichter van deze dienst, Hermannus Bauer. Deze was woonachtig in Apeldoorn en had de functie van hoofdopzichter bekleed bij de bouw van de door koning Willem I geschonken voorganger van de huidige Grote Kerk aan de Loolaan.¹

Naar de mode van die tijd werd vooral gebouwd in neoclassicistische stijl, een bouwstijl geïnspireerd op de Griekse en Romeinse tempels. Bij de aanbesteding waren aanwezig: Johan Hester, de jagermeester van Zijne Majesteit op Het Loo; Gerhardus Smits en Hendrik Bisterbosch, logementhouder van De Smittenberg in Beekbergen, in de hoedanigheid van kerkmeesters der 'Rooms Catholyke Gemeente' te Apeldoorn. Ook was aanwezig de heer Martinus Conrad, Rijksingenieur van de Waterstaat voor de toelichting op het bestek zoals dat door Bauer was opgemaakt. De laagste inschrijver was Frans Derkschei, timmerman-aannemer even-

Het interieur van het schip richting het koor. Foto: Kerkfotografie Diana

eens wonende te Apeldoorn voor een som van fl. 8975,-. Het werk werd hem echter niet gegund. Daarop werd de bouw bij aanbidding en opbod aangenomen en uitgevoerd door Philip Wegerif voor uiteindelijk fl. 7860,-. Het gehele werk moest worden opgeleverd voor 31 december 1847. Het bestek behoorde bij het Koninklijk Besluit van 17 oktober 1846 no.74.

Ruim voor de vervalddag kwam de kerk gereed. Het was een eenvoudig, maar vriendelijk rechthoekig gebouw met houten toren. Zowel Henriette als koningin Anna Paulowna hebben uit hun privé-vermogen aan de totstandkoming bijgedragen. Zelfs tijdens de bouw lieten zij zich regelmatig op de hoogte houden van de vorderingen. Toen de kerk werd ingezegend, gaf de koningin opnieuw blijk van haar medeleven, door een groot kruisbeeld te schenken. Dit fraaie, lindenhouten beeld is nog steeds in het bezit van de parochie.

Te klein

In 1873 moest het aantal zitplaatsen in de kerk worden uitgebreid en het jaar daarop volgde verdere uitbouw. Men kwam echter nog steeds plaatsen tekort. In 1876 werd daarom aan de zaalkerk een neogotisch transept of dwarschip en een koorpartij aangebouwd, waarvoor een rijkssubsidie van

fl. 1500,- werd verkregen. Architect bij deze verbouwing was G. te Riele uit Deventer. Na een paar decennia was de katholieke gemeenschap van Apeldoorn echter zo gegroeid dat de Waterstaatskerk ook na de genoemde aanpassingen en verbouwing, te klein bleek. Omstreeks 1890 valt dan ook het besluit een geheel nieuwe kerk te bouwen.

Een herleving van oude idealen!

Waren de katholieken van Apeldoorn in 1847 nog blij dat zij met rijkssteun en vele rijksbemoedeningen een kerk mochten bouwen, hoe anders was de toestand na 1853, na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in ons land. Daarbij was een machtige bondgenoot de negentiende-eeuwse stroming van de romantiek, de herontdekking van de middeleeuwen. Zo gingen de middeleeuwse gotische kerken fungeren als voorbeeld voor de nieuw te bouwen katholieke kerken. Er was echter een probleem: de kennis en de grootse allure van de kerkenbouw uit het verre verleden was in de eeuwen na de Reformatie verloren gegaan. Sinds de Reformatie zijn er tot in de negentiende eeuw bijna geen rooms-katholieke kerken van enig formaat gebouwd. Vooral op initiatief van Jozef Alberdingk Thijm en de bouwmeester Pierre Cuypers kwam daar na 1853, nadat er opnieuw bisschoppen in ons land

De voorganger van de Mariakerk kwam in 1847 tot stand. Op de foto na de uitbreiding in 1876 met een neogotisch transept. Foto: Parochiearchief, gedeponeerde archief in CODA, Apeldoorn

waren benoemd, verandering in. De eerste ontwerpen voor kerken in de neogotische stijl werden gemaakt, vaak kolosale gebouwen. Vooral de torens van deze kerken, die hele stads- en dorpsbeelden gingen bepalen, staken aanvankelijk al wat anti-rooms voelde als een doorn in het vlees. De schrijver Vosmaer vertolkte dan ook de ergernis bij de 'protestantse natie', toen hij schreef: 'Overal torens, torens en nog eens torens; een ware torendolheid'.

Toch heeft de huidige Mariakerk, waarvoor in dezelfde periode, de tweede helft van de negentiende eeuw, de eerste bouwplannen werden gemaakt geen toren. Niet dat die niet was voorbestemd, maar geldgebrek was er uiteindelijk de oorzaak van dat de geplande zeventig meter hoge toren achterwege is gebleven. Alleen een paar ontwerptekeningen van de hand van Jos Cuypers uit 1901 laten zien hoe deze had moeten worden.

Bernulphusgilde

De belangrijkste leidinggevende figuur bij de herleving van de kerkenbouw in het Aartsbisdom Utrecht, waartoe ook Apeldoorn behoort, was de priester Gerhard van Heukelum, die in 1859 benoemd was tot kapelaan van de tot kathedraal van het aartsbisdom Utrecht verheven St.-Catharinakerk te Utrecht. Dat is de kerk naast het Catharijneconvent, museum voor kerkelijke kunst in die plaats.

Geïnspireerd door vooral de Keulse dombouwloods wilde Van Heukelum het bestaande artistieke vacuüm vullen door het stichten van een vereniging waarin geestelijken, architecten en kunstenaars elkaar regelmatig zouden kunnen ontmoeten, maar vooral inspireren. De vereniging had als voorbeeld het Belgische Gilde van St.-Thomas en St.-Lucas. Het Bernulphusgilde vergaderde maandelijks, organiseerde ieder jaar een excursie en gaf een eigen periodiek uit. Al met een traden bouwmeester Pierre Cuypers en Jozef Alberdingk

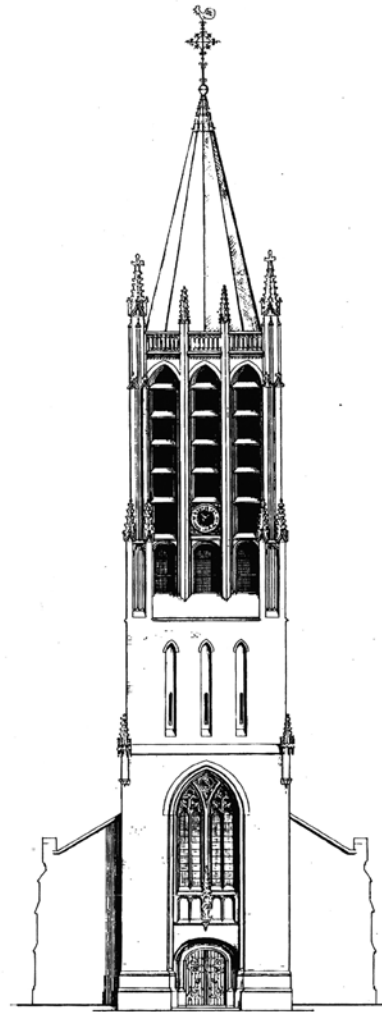

Koning Willem II der Nederlanden door J.A. Kruseman, beeld: B. Goedewagen, Amsterdam

Thijm toe, die in 1876 werd aangesteld tot professor aan de Rijksacademie voor beeldende kunsten te Amsterdam, en ook Victor de Stuers, de grondlegger van de monumentenzorg in ons land.

Overigens heeft er vanaf het begin een controverser bestaan tussen de denkbeelden van bovengenoemde heren en de opvattingen van Gildeleden als de architecten Alfred Tepe, Johannes Wilhelmus Boerbooms, de architect van de Onze Lieve Vrouwekerk, Wolter ter Riele (o.a. restauratiearchitect van de Lebuïnus- en Bergkerk te Deventer), de beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg en niet in de laatste plaats Van Heukelum zelf. Binnen het Gilde vormden zij de zogenaamde Utrechtse School.

In tegenstelling tot Pierre Cuypers die zich vooral door Franse voorbeelden liet inspireren, zocht de Utrechtse School meer aansluiting bij de gotiek van de vijftiende en zestiende eeuw uit het aangrenzende Nederrijng gebied. Terecht realiseerde

Het torenontwerp van J. Cuypers. Tekening: Parochiearchief, overgenomen van blauwdruk, CODA

men zich dat het Utrechts-Gelderse- en het Nederrijng gebied op het eind van de middeleeuwen een nauw verwant cultuurgebied vormden. Ook voor wat betreft de beeldhouw- en schilderkunst zag men in Utrecht de Nederrijnse gotiek als het meest ideaal.

Ook de Onze Lieve Vrouwekerk in Apeldoorn is een goed voorbeeld van de denkbeelden van het Bernulphusgilde. Bij de aankleding van het interieur en de inventaris speelde vooral het atelier voor kerkelijke kunst van Friedrich Wilhelm Mengelberg en twee van zijn zonen, Otto en Hans, een leidende rol.

Nederrijnse gotiek

Zonder dat van een echte Oost-Nederlandse School gesproken kan worden, is er in onze streken een aantal middeleeuwse kerken waar de invloeden vanuit het Nederrijng gebied zeer nadrukkelijk tot uiting komt.

Het hoofdaltaar van F.W. Mengelberg kwam in 1909 tot stand. Foto: Kerkfotografie Diana

Tot de kenmerken behoren de twee- of driedelige wandopbouw van het basilicale schip, maar ook het hallekerktype met drie schepen van gelijke hoogte werd wel toegepast. Daarnaast een toenemende breedterwerking van middenbeuk- en zijbeuken, schuin of polygonaal geplaatste afsluitingen van koorkapellen en zijbeuken en een opbouw met een vaak wat gedrukte lichtbeuk met kruisrib- en stergewelven.

Geheel nieuwe kerk

Aanvankelijk lag het in de bedoeling de nieuwe kerk te bouwen op de hoek van de Kanaalstraat - Dorpsstraat, de huidige Hoofdstraat, maar dit plan werd verworpen. Besloten werd de kerk te bouwen op dezelfde plek als de bestaande. Aan Cuypersleerling J.W. Boerbooms uit Arnhem, die in die jaren de restauratiewerkzaamheden aan het koor van de Grote of St.-Eusebiuskerk in die plaats leidde, werd een nogal ambitieus plan voorgelegd. De nieuwe kerk zou in drie fasen worden gebouwd; namelijk als eerste fase een middenschip met zijbeuken voor zo'n duizend zitplaatsen, als tweede fase een koorpartij met transept en als derde en laatste fase de toren. Boerbooms (1849 - 1899) woonde in Arnhem, waar hij in eerste instantie zijn opleiding kreeg van zijn vader,

die timmerman was. Daarnaast kreeg hij tekenles van de Arnhemse architect W. Kleijn. Vanuit die achtergrond werd de jonge Boerbooms vervolgens leerling van P.J.H. Cuypers. Omstreeks 1873 vestigde Boerbooms zich als zelfstandig architect in zijn geboortestad, aan de Korenmarkt. Hier zou hij de rest van zijn leven blijven wonen.

In het Bouwkundig Weekblad wordt hij als volgt getypeerd: "hij (Boerbooms) was een enigszins eenzellig mensch, die den omgang met vakgenoten niet zocht; in hooge mate ernstig, hij was als architect bezielde met een zeer grote liefde voor zijn vak."

Met de bouw van de huidige Onze Lieve Vrouwekerk werd in juni 1896 aangevangen. De bouw werd gegund aan de Apeldoornse aannemer Chris Wegerif, voor de somma van fl. 36.933,-.

Zijn opdracht omvatte de bouw van een noodkerk, het afbreken van de bestaande Waterstaatskerk en de bouw van het schipgedeelte van de nieuwe kerk. Vermeldenswaard is dat aannemer Chris Wegerif een paar jaar eerder eveneens de Grote Kerk van Apeldoorn had gebouwd en met de bouw van die kerk de nodige ervaring had opgedaan.

Op 2 juni 1896 werd na een plechtig lof de eerste steen ingemetseld. Al een jaar later, in april 1897, kon het eerste

De OLV Kerk aan de Hoofdstraat in 1898 na het gereedkomen van het schip. Afbeelding: parochiearchief, CODA

gedeelte, het schip van de kerk, in gebruik worden genomen. Nog altijd is boven de gewelven de oorspronkelijke topgevel zichtbaar, die als buitengevel het middenschip tot de uitbreiding van 1901 heeft afgesloten.

Afbouw met een transept, koor en sacristie

Pas in februari 1901 besloot het kerkbestuur tot verdere afbouw van de kerk. Er was vertraging opgetreden als gevolg van de plotselinge dood op 8 juli 1899 van architect Boerbooms. Hij werd slechts 49 jaar oud. Als opvolgers van Boerbooms werd het architectenduo Jos. Th. J. Cuypers en Jan Stuyt aangezocht om na een enigszins gewijzigd plan voor de uitbreiding van de kerk met een priesterkoor, sacristie en een transept of dwars-schip zorg te dragen.

De totale bouwsom voor deze uitbreiding werd begroot op fl. 70.855,-. Het geheel moest voltooid worden opgeleverd op 15 mei 1902. De uitvoering van het werk werd nu gegend aan het aanne-

Het koor en het transept zijn in 1901 gerealiseerd. Foto: Kerkfotografie Diana

Aannemer Chr. Wegerif. Foto: Fotocollectie CODA

Architect J.C. Boerbooms. Foto: Parochiearchief, CODA

De Mariakerk aan de Hoofdstraat in Apeldoorn. Foto: Ton Rothengatter, 2022

rondpijlers met colonetten toegepast. Inspiratie vanuit bijvoorbeeld de Grote Kerk van Doesburg en de Eusebiuskerk te Arnhem dringt zich hier onmiskenbaar op. De lichtbeukvensters zijn aan de onderzijde voorzien van een triforiumzone, bestaande uit steeds drie blindnissen per travee. Met zijn lengte van bijna 60 meter, een breedte van 22,30 meter en een grootste binnenwerkse hoogte van 17 meter is de Onze Lieve Vrouwe- of Mariakerk groter dan de Grote Kerk en daarmee het grootste kerkgebouw in de gemeente Apeldoorn. De nok van het dak ligt op een hoogte van 23 meter. De kerk wordt bekroond met een angelus- of vierringtorentje, waardoor de totale hoogte 36 meter is.

¹ Hermannus Bauer is vermoedelijk dezelfde als H. Bauer uit Apeldoorn die in 1839 werd gevraagd om de technische staat van de toren van de Nieuwstadkerk in Zutphen te inspecteren en voor het daaruit vloeiende

onderhoud het bestek te schrijven., M. van Velzen-Barendsen, J. Krijnen, *De Nieuwstadkerk in Zutphen 750 jaar Bouwgeschiedenis, restauratie, inrichting*, Dieren/Zutphen 2020, 97

Over de auteur

Huib Ummels (1945) is oud-beleidsambtenaar cultureel erfgoed (monumentenzorg) van de gemeente Apeldoorn. Hij was onder andere mede-auteur van het standaardwerk over de Gelderse kastelen. Ook heeft hij als documentalist deel uitgemaakt van de wetenschappelijke staf van Nationaal Museum Paleis Het Loo. Daarnaast was hij enkele jaren voorzitter van de excursiecommissie van Stichting Gelderse Kerken.

Literatuur en bronnen

Kerkarchief parochie van Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming Apeldoorn, gedeponeerd archief in CODA, diverse stukken waaronder het Registrum Memoriale van de parochie en de notulen van het parochiebestuur. Het archief is nog niet geïnventariseerd, maar kent een voorlopige inventaris.

G. Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933

J. van Hest en F. Haans, 'J.W. Boerbooms, trouw aan de gotiek. Herleving van het middeleeuwse Gelre in de negentiende eeuw', in: *Bulletin Stichting Oude Gelderse Kerken* 25

(1999), nr.2, 3-24

A.J. Looyenga, Mengelberg Friedrich Wilhelm (1837-1919) in: *Biografisch woordenboek van Nederland 2* (1985)

H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*. 's Gravenhage 1972

A.G. Schulte, 'Kerkelijk kunstbezit tussen dictatuur en onverdraagzaamheid', *Jaarboek Monumentenzorg* 1991, 's Gravenhage 1991

H.A.M. Ummels, *De Onze Lieve Vrouwekerk, bouwgeschiedenis en kunst-inventaris*, 33 wekelijkse afleveringen in het parochieblad 'Op Weg' (2019 en 2020)

De kapel op Sinderen hoorde oorspronkelijk bij het Landgoed Sinderen. Veel generaties adel hebben het huis bewoond. Soms leidde dat tot glorie, soms tot verval. Oorspronkelijk was de kapel van hout, maar in 1660 werd ze met een zware onweersbui vernield en in 1662 in steen herbouwd. De kasteelheren vonden het prima dat er in de kapel les werd gegeven in rekenen en taal. Zo werd de kapel tot 1853 gebruikt als school.

Het laatste adellijke huwelijk werd voltrokken in mei 1874, toen huwde freule Augusta Ruebel met de Pruisische officier Sigismund Boetscher.

In 1883 werd Huis Sinderen verkocht en helaas afgebroken en als bouw materiaal verkocht. Van de stenen werden zes boerderijen in de omgeving versterkt.

Dat is nu nog zichtbaar aan de witgepleisterde muren. Maar de kapel bleef. In de klokkenstoel hangt een bronzen klok met daarin gegoten de woorden: *O Christi, rex Glorie, veni cum pacem* (O Christus, Koning der Heerlijkheid, kom met vrede). Deze klok wordt geluid als er iemand in de omgeving is overleden, ongeacht welk geloof men heeft. De kapel behoort nu bij de Protestantse Gemeente Varsseveld, die er ongeveer zeven keer per jaar op zondag een kerkdienst houdt. Tegenwoordig wordt de kapel ook gebruikt als trouwlocatie en soms is er een concert.

De nazaten van de laatste adellijke familie werden opgespoord en in 2012 kwamen ze naar Sinderen. Het contact

met de familie is er nog steeds. Achter de kapel is toen een rododendron geplant als herinnering aan dit bezoek. Met de woorden "jullie hebben ons het verleden gegeven dat we nog niet kenden" werd er afscheid genomen. Later is er bij de ingang van de kapel nog een herinneringsboom geplant, een koningslinde.

Toen ik klein was, ging ik in de kapel naar de zondagschool. Met kerst kregen we een sinaasappel en warme chocolademelk en luisterden we naar het kerstverhaal. Prachtig! Later mochten mijn man en ik helpen bij het restaureren van het adellijke kerkhof. We werkten ook allebei vrijwillig als gids. De ontmoetingen daarbij zijn me dierbaar.

De klok door de eeuwen heen

De klok is één van de oudste muziekinstrumenten. Aan klokken worden van oudsher magische krachten toegekend, het geluid zou de mens verbinden met de goden en anderzijds boze geesten buiten de deur kunnen houden. Laten we eens dieper duiken in de geschiedenis van de klokken.

Al vanuit de oudheid is er sprake van het gebruik van belletjes en klokken. De oudste exemplaren op deze aarde zijn teruggevonden in China en stammen uit de Shang-dynastie ergens tussen 2000 en 1500 voor Christus. Deze klokken hebben vaak opschriften van een belangrijke gebeurtenis, waardoor deze redelijk goed gedateerd kunnen worden. Ook vanuit de Han-dynastie rond het jaar 0 zijn er klokken gevonden.

In het Oude Testament wordt al gesproken over belletjes onder aan het opperkleed van de hogepriester Aäron. Ook zijn er klokjes teruggevonden in het oude Egypte, wat erop kan wijzen dat ten tijde van de uittocht er al klokken werden gebruikt. Daarbij komt in de bijbel het gebruik vaker voor, zoals ten tijde van de Babylonische ballingschap en in het boek Esther. Vaak werden de bellen gebruikt om muziek op te maken, maar ook werden ze wel aan de nek van dieren gehangen, zoals wij dat nu nog kennen van de Zwitserse Alpenkoeien.

Vanaf het begin van het Christendom in Europa nam ook het gebruik van klokken toe. Sinds het Edict van Milaan in 313 werden de grotere christelijke klokken mogelijk. De Romeinse keizer Constantijn de Grote schonk rond het jaar 330 aan Rome een klok. In het zuidelijke Europa was vanaf het jaar 400 het gebruik van kerkklokken vanzelfsprekend en honderd jaar later werden er in Spanje al torens gebouwd. In de kloosterregels van de Heilige Benedictus wordt de klok ingezet om

Luidklok van François Hemony uit 1645 in de toren van Almen. Foto: Chardy van Riel, 2022

structuur te geven aan de werkzaamheden van de monniken.

Rond het jaar 700 kwam in Spanje het protocol voor het wijden van klokken

tot stand. In onze streken zou dat op het einde van de achtste eeuw zijn. Dit wijdingsritueel bleef in vrijwel zijn oorspronkelijke vorm behouden, tot de tijd van het Tweede Vaticaans Concilie in

Salvatoroklok in de Domtoren in Utrecht, gegoten door Geert van Wou, hangend aan de oude luidbalk. Opn. Het Utrechts Archief, foto-graaf onbekend, 1928

de jaren zestig van de vorige eeuw. De oudst bewaarde luidklok bevindt zich in het Museo Pio Christiano te Rome.

Beieren

De oudste teksten over beieren dateren uit de twaalfde eeuw. Beieren is het ritmisch aanslaan van de klepel tegen de klok, zonder de klok heen en weer te bewegen. Het gebruik is tot in onze tijd blijven bestaan. Vooral in christelijk-orthodoxe kerken in Oost-Europa wordt nog veel gebeierd. In de rest van Europa is het tot op de dag van vandaag gebruikelijk klokken te laten klinken door ze aan een balk te hangen en heen en weer te bewegen, wat resulteert in het voor ons bekende klokgelui. In slechts enkele plaatsen in ons land wordt nog zo nu en dan gebeierd. Het bekendste voorbeeld is te vinden in het Overijsselse Denekamp, maar ook in Gelderland wordt nog gebeierd, namelijk in Duiven.

De Duitse monnik Theophilus schrijft de oudste verhandeling over het klokkengieten. Hij gebruikte het bijenkorfmodel. De oudste nog in gebruik zijnde klok van Nederland hangt in Oudega in

Friesland en is rond het jaar 1200 ook in dit profiel gegoten. Er bevinden zich in diverse musea in ons land klokken uit deze periode. Hierna ging de ontwikkeling van de verschillende profielen snel. De verscheidene profielen met bijbehorende boventoonstructuren zorgden voor andere klanken.

Omstreeks 1370 verschijnen in talloze steden de torenuurwerken. Vrijwel gelijktijdig werden daaraan in sommige steden automatisch werkende voorstellen gekoppeld. Doorgaans bestonden die uit slechts enkele klokjes en lieten niet veel anders dan bim-bam horen. Een eeuw later bezitten vrijwel alle belangrijke steden een voorslag. Deze voorstellen werden steeds uitgebreid, eerst vier klokken, een quadrillon, waar het latere woord carillon vandaan is gekomen.

Het oudste bewijs voor handspel dateert echter uit 1510 voor het Vlaamse Oudenaarde op een spel van negen klokjes. Rond dezelfde tijd deed de speeltrommel zijn intrede, zij het nog met vaste toonstiften. De verstelbare noten zouden nog een halve eeuw op zich laten wachten. De carillons waren vaak een verzameling van oude klokken met verschillende klankkarakters, daarom heeft dit zeer waarschijnlijk soms erg vals geklonken. Een voorbeeld hiervan vinden wij nog in Monnickendam.

Klokkengieters

Nederland kende diverse klokkengietersgeslachten, waaronder de wereldberoemde Kamper klokkengieter Geert van Wou, die oorspronkelijk afkomstig was uit Nijmegen. Hij was de eerste gieter die in staat was klokken muzikaal op toon te gieten en met elkaar te laten harmoniëren. Hij goot onder andere dertien klokken voor de Utrechtse Domtoren, waarvan de grootste zes nog altijd in gebruik zijn. De Salvatoroklok weegt maar liefst 8.000 kilogram! Rond het jaar 1640 doet de bekende

blokfluitist en beiaardier Jacob van Eyck uit Heusden baanbrekende ontdekkingen over klokprofielen en daarmee de stemkunst. Onder andere formuleerde hij als eerste de slagtoon, de toonhoogte waarop het gehoor een klok schat. Rond die periode kwamen de Lotharingse klokken- en geschutgieters François en Pieter Hemony naar Nederland toe. Zij vestigden zich in het kloostergebouw van het Isendoornklooster in Zutphen.

Dankzij de hulp van Van Eyck waren zij in staat het eerste zuiver gestemde carillon ter wereld te gieten en wel voor de Zutphense Wijnhuistoren. De broers goten nog dertien carillons in Zutphen. Ook goten ze twee van de vier enorme luidklokken van de Walburgiskerk en nog veel meer luidklokken voor kerken in de omgeving. Ze werkten er tot 1657, waarna François vertrok naar Amsterdam en Pieter naar Gent. Vrijwel alle grote steden van Nederland deden hun oude ongestemde carillons weg en liet deze vervangen door een nieuw, handbespeelbaar carillon, een beiaard, van de Hemony's. Ze werkten ook samen met de uurwerkmaker Jurriaen Spraeckel uit Zutphen en zij maakten ook grote trommels, waarop melodien konden worden geplaatst om de uurslag aan te duiden. Tot op de dag van vandaag zijn veel Hemonyklokken nog in gebruik. Hun kwaliteit, wordt samen met die van Van Wou, gezien als het hoogtepunt in de klokkengeschiedenis. De opvolgers hebben altijd pogingen gedaan om het te evenaren. Maar pas in de jaren 30 van de vorige eeuw konden weer zuiver gestemde klokken worden geleverd.

Verval

Helaas is er door de jaren heen ook veel sprake geweest van verval. Vooral rond de tijd van de Franse bezetting was de staat van luidklokken en carillons in ons land zeer slecht. Niet voor niets stortten meerdere kerktorens

schijnbaar uit het niets in. Ten tijde van de industriële revolutie werd er dusdanig veel gestookt, dat de vorming van aanslag op de klokken onvermijdbaar was. Vooral de kleinere klokken van de beroemde beiaarden raakten hierdoor dusdanig ontstemd, dat bijstemmen geen zin meer had. De klokken moesten worden vervangen. Ook kwamen branden voor, waaraan ook het eerste zuiver gestemde carillon van de Wijnhuistoren in 1920 ten prooi viel.

Daarbij ondervond het Nederlandse klokkenlandschap enorme schade tijdens de Tweede Wereldoorlog, omdat de Duitse bezetter veel klokken heeft meegenomen en omgesmolten. Na deze periode moesten veel klokken worden vervangen. Dit waren klokken van wisselende kwaliteit en door gebrek aan goed materiaal soms zelfs ronduit slecht te noemen. De klokkengieters Eijsbouts, Petit & Fritsen en de beide gieters Van Bergen uit Heiligerlee en Midwolda vaarden er wel bij. Toch waren er ook klokken vrijgesteld van de klokkenvordering. Het ging hierbij om zorgvuldig uitgekozen klokken. Hierdoor mochten ook de grote klokken van de Walburgiskerk in Zutphen blijven hangen. Deze gingen helaas alsnog verloren tijdens de grote torenbrand van 1948.

Gietstaal

Door de loop van de tijd is er zoals reeds vermeld veel geëxperimenteerd met verschillende klokprofielen, maar daarnaast ook met verschillende materialen. Een gewone klok wordt gemaakt van brons, een legering van koper en tin. Na de oorlogen was er vaak een tekort aan tin en dat werd nog wel eens vervangen door andere materialen. Hierdoor ontstond een vaak opmerkelijke klank. Vanaf halverwege de 19e eeuw werden in Duitsland ook klokken van gietstaal gegoten. In Gelderland hangt ook een klein aantal klokken van de Duitse klokkengieter *Bochumer*

Hemony-klok in het carillon van de Westertoren in Amsterdam, gegoten in circa 1659. Opn. Stadsarchief Amsterdam / M. Alberts, 1986

Verein für Gusstahlfabrikationen. Het grootste hangt in de Sint Martinuskerk in Herwen en bestaat uit drie klokken uit 1955. Ook de protestantse kerk van Kerkdriel heeft twee klokken van deze gieter. Twee klokken zijn zelfs vooroorlogs en hangen in Ermelo en Ewijk. Ook zijn er klokken gegoten van gietijzer, ook door Duitse gieters gegoten. Het grootste en bekendste hangt in de Elandstraatkerk in Den Haag, maar ook de Gereformeerde Kerk van Renkum heeft een gietijzeren klok. Hoewel er toch ruim een eeuw lang gietstalen en een halve eeuw lang gietijzeren klokken zijn gegoten, is hier inmiddels een eind aan gekomen. In Duitsland is er zelfs een beweging gaande die deze klok-

ken alsnog wil vervangen door bronzen exemplaren, omdat ze in hun ogen de houdbaarheidsdatum hebben overschreden.

Hoewel er in de tijd van wederopbouw nog veel kerken werden gebouwd, heeft de alsmaar voortgaande secularisatie daarvan gewonnen. Momenteel sluiten in ons land zo'n twee kerken per week de deuren. Klokken blijven vaak werkeloos hangen. Soms worden ze herbestemd, niet zelden in het buitenland. In het ergste geval verdwijnen ze in de smeltkroes. In hele streken in ons land dreigt het stil te worden. En wat doen we eraan?

Zuilen zonder last. Architect Theo Molkenboer 1796-1863, Bertus Bakker, Hilversum 2021, 464 blz., genaaid gebroch., 155 afb. zw w en kleur, voetnoten, bronnen, literatuurlijst, register, oeuverlijst, ISBN 9789087049577, € 39.

Theo Molkenboer werd geboren in Leiden in 1796, het jaar dat de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek besloot *'dat geen bevoorrechte noch heerschende kerk in Nederland meer kan of zal geduld worden...'*. Hierdoor kon kerkenbouw voor alle gezindten weer plaatsvinden. Deze gebeurtenis was cruciaal voor Molkenboers carrière als timmerman, aannemer en architect. Zijn niet onaanzienlijke oeuvre bestaat uit talrijke katholieke en enkele hervormde kerken in wat hij zelf 'gemengde stijl' noemde. Tevens restaureerde Molkenboer verschillende religieuze gebouwen en bouwde hij profane gebouwen zoals winkels en fabrieken.

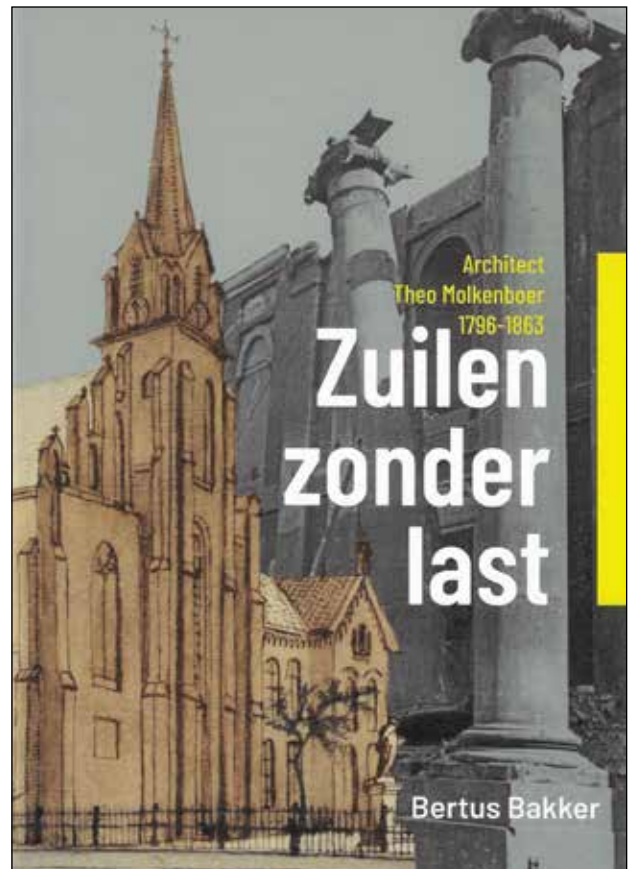
Als zoon van een Leidse aannemer leerde Molkenboer het bouw- en ontwerpersvak in de werkplaatsen van zijn vader en in de praktijk. Bij kerken werden in die tijd gewelven en gewelfribben, pilasters en kapitelen opgetrokken uit bepleisterd latwerk. Aan deze bouwwijze ontleent de architectuur uit de eerste helft van de negentiende eeuw de naam 'stukadoorsarchitectuur'. Een gunstig kostenplaatje en een sfeervolle, 'intieme gebedsruimte' als passend decor voor de kerkelijke rituelen, waren belangrijker dan stijlzuiverheid en 'materiaaleerlijkheid'. De verplichting om ontwerpen vóór de uitvoering te laten goedkeuren door ingenieurs van de overheidswaterstaat was daardoor niet overbodig.

Centraal in deze cultuurhistorische studie staat de vraag hoe Molkenboer, die niet als architect was opgeleid en evenals zijn collega-tijdgenoten kennis van

statica ontbeerde, zich desalniettemin heeft kunnen ontwikkelen tot een *'praeclarissimus architectus* (wijdberoemd architect)' en tot een van de belangrijkste bouwmeesters van zijn tijd.

In *Zuilen zonder last* komen behalve de architectuur van kerken en profane gebouwen ook verschillende andere aspecten van het bouwproces uitgebreid aan de orde. Zo gaat cultuurhistoricus dr. Bertus Bakker in op hoe de kerkenbouw werd bekostigd, de manier van aanbesteden, de concurrentie tussen vakgenoten, de driehoeksverhouding tussen opdrachtgever, architect en aannemer, conflicten tijdens en na de bouw tussen verschillende partijen, discussies tussen architect en Waterstaatsingenieurs en kritiek van tijdgenoten als Josef Alberdingk Thijm en Pierre Cuypers.

Molkenboer bouwde overwegend in het westen van het land. Zijn activiteiten in Gelderland waren beperkt. Hij restaureerde en vergrootte er de middeleeuwse St.-Martinus van Wehl, de veertiende-eeuwse St.-Walburgis in Arnhem en het seminarie van Culemborg. Bij ontstentenis van een bedrijfsarchief raadpleegde de schrijver een groot aantal archieven van opdrachtgevers en officiële instanties. Bijlagen van het boek omvatten Molkenboers stamboom, een oeuverlijst inclusief bouw-

kosten en aannemer, en tekeningen van de kerkfaçades. Een brede opzet maakt deze studie tot een belangwekkend naslagwerk over een periode die bij onderzoekers nog altijd op weinig aandacht en waardering kan rekenen.

Hol kapiteel van stuc in de kerk van Westwoud 1849/1851. Foto: E. Hansen, 1983

Agenda

Kijk op www.geldersekerken.nl/agenda/ of op www.facebook.com/GelderseKerken/events/ voor de meest actuele informatie over openingstijden, reserveren en dergelijke.

Buren & Kerk-Avezaath

Betuwse Torentocht: wandeltocht tussen de vijf kerken van Buren, Zoelen, Erichem, Kapel-Avezaath en Kerk-Avezaath. Bij elke kerk worden routes met verschillende afstanden aangeboden.

www.wandel.nl en [Facebook.com/Torentocht](https://www.facebook.com/Torentocht).

24 september 2022, 8.30 - 13 uur

Etten

Podium 3D een origineel programma met gitaar, zang, beeldende kunst en poëzie. De drie kunstvormen smelten als het ware samen.

www.oudekerketten.nl

30 september 2022, 20 uur

Gelderland

De 36e editie van de Open Monumentendag heeft dit jaar duurzaamheid als thema. Tijdens dit weekeinde openen de kerken van o.a. de volgende Gelderse Kerken-locaties hun deuren voor publiek: Bronkhorst, Buren, Drempt, Hoog-Keppel, Wageningen en Zutphen.

www.openmonumentendag.nl

10 & 11 september 2022

Kranenburg

Thematentoonstelling *Kloosterleven en ordes in de Achterhoek*. Op het gebied van onderwijs, ouderenzorg en pastoraat namen kloosters vanaf midden 19e eeuw tot de tweede helft van de 20e eeuw een belangrijke plaats in en zijn ze op veel gebieden van invloed geweest op de ontwikkeling van de Achterhoek.

www.heiligenbeeldenmuseum.nl

t/m 30 oktober 2022

Tentoonstelling met aquarellen van Ap Dekkers in Steenderen.

Steenderen

Tentoonstelling aquarellen Ap Dekkers.

Een deel van de kerncollectie uit een schenking van ruim 600 werken. Tijdens de tentoonstelling worden enkele aquarellen, zoals studiemateriaal, verkocht.

16 t/m 18 september 2022, 12 - 16 uur

Wageningen

Rhinegold Festival georganiseerd door de Wageningse klassieke pianist Michel Xie. Hij laat zien en horen dat klassieke muziek leeft en door jonge mensen vol passie en vuur gespeeld wordt.

grotekerkwageningen.nl

13 t/m 15 oktober 2022

Zutphen

- *De Ridders van Gelre in de Walburgiskerk* theaterlezing over de geschiedenis van Gelre en Zutphen, met o.a. het rampjaar 1572 en de Tachtigjarige Oorlog.

Reserveren: info@walburgiskerk.nl.

15 september 2022, 20 uur

- *Walburgislezing 2022* Anneke B. Mulder-Bakker gaat in op de wordingsgeschiedenis van de

verhalen en de daarbij behorende beelden van Maria. Na de lezing is er gelegenheid voor een korte rondleiding langs Maria-afbeeldingen en een bezoek aan de Librije.

Aanmelden voor 18 oktober via

www.geldersekerken.nl

5 november 2022, 13.30 - 16 uur

Michel Xie speelt tijdens het Rhinegold Festival in Wageningen. Foto: © Marije van den Berg

Zwam in Hummelo

Tijdens de laatste inspectie van de toren van de kerk in Hummelo is door de Monumentenwacht zwam in de houtconstructie van de houten opbouw geconstateerd. Gelderse Kerken heeft daarom opdracht gegeven de toren in de steigers te zetten. Naar verwachting start dit in het voorjaar van 2023. Vanuit de steiger zal de buitenzijde en ook het bovenste deel dat niet bereikbaar is uitvoerig worden geïnspecteerd waarna de benodigde restauratiewerkzaamheden kunnen plaatsvinden.

Ben de Vries van de plaatselijke commissie van de Dorpskerk Hummelo laat de plek zien waar zwam in de houtconstructie is geconstateerd.

Foto's: Ceciel Bremer

